

З.Жұмағали, Г.Жұмағалиева

Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті

Халық ұлы туралы поэма

Мақалада қазақ поэзиясындағы Абай ақындық мектебінің көркемдік-эстетикалық бағыт-бағдары, шығармашылық қадамдарының ұлт тарихымен сабақтас тақырыптардағы маңызды ізденістері Көкбай Жанатайұлы шығармашылығы негізінде жан-жақты қарастырылды. Абай ақындық мектебінің айтулы өкілі Көкбай Жанатайұлының «Сабалақ» дастанының жазылуындағы ұлы сөз зергерінің шығармашылық ықпалы және Абылай сынды ұлы тұлғаның ұлт тарихындағы елдік тұғырының асқақтығын көркемдік жүйеде кейінгі кезеңге жеткізудің саяси-идеологиялық қысымдағы шырғалаң әдеби-тарихи деректер негізінде екшеліп берілген.

Кілтті сөздер: Абылай заманы, Қоқан хандығы, Бұқар жырау, жоңғарлықтар, Абылай ханның дәуірі, елдің тәуелсіздігін сақтау, тарихтық деректер, фольклор материалдары.

Халқымыздың даңқты ұлы — Абылайдың тұтастай өмір жолы ауыр да әр салалы. Оның хандық құрған дәуірі қиян-кескі тартысқа толы жылдар еді.

Абылай заманында, басқа сөзбен айтқанда, жан-жақтан аранын ашқан алпауыттардың андыздай анталап, бойы бекіп, бұғанасы қатпаған аз ғана халықтың бір-біріне қарама-қарсы қам-қарекетке толы қилы-қилы кезең еді. Бір жағы — қаптаған қалың Қытай, бір жағы — азуы алты қарыс орыс патшалығы, бір жағы — іргелес жатқан, күш-қуаты мол Қоқан хандығы. Бұл елдердің қайсысы да сылтау іздеп, ұрынарға қара таба алмай, андысқан аумақты алыптар-тын. Осылардың арасынан жол тауып халқын апатқа ұрындырмай, әрі суыққа тоңдырмай, таласа-тартыса тіршілік ету аса епті, әріден ойлайтын адамға тән талағай сын болатын. Оған қоса өз ішінен шыққан дұшпан пиғылдағы жандарға тойтарыс беріп, елді бірлікке бастау қиынның қиыны екені даусыз.

Абылайдың көрегендігі сол — қасында әрбір қадамын қалт жібермей бақылаған, қиналған тұста ақыл-кеңесін аямаған Бұқар жырау бастаған көмекшілері болды. Артық, кеміс кеткенін жөндеп, дұрыс жолға бастап отырды [1]. Бұқар жырау елдің бірлігін, іргесі бекіген аймақты көкседі. Әйтейінше тіршілік ету кішкене жұртшылыққа қиын деп білді. Болмашы нәрсеге өкпелеп, басқа жаққа жол арнаған Садыр атты аз ғана тайпаны бара жатқан жағынан қайтарып алуы куә. Ол:

*Садыр, қайда барасың,
Сарысуды көбелеп?
Сен қашсаң да мен қойман,
Арғымағым жебелеп.
Енді алдыңнан шығайын
Қар, жаңбырдай себелеп, —*

дейді көпті көрген қария. Неде болса шашырамауын, бір орталыққа бағынуын қадағалайды.

*... Абылай алдында сен бітсең,
Құдандалы таныспын,
Абылай алдында бітпесең,
Атасын білмес алыспын, —*

деп, кейде ағайынға күш көрсете сөйлейді.

Бірде:

*... Ашулансаң, Абылай,
Көтерермін, көнермін,
Көтеріп қазға салармын.
Өкпеңменен қабынба,
Өтіңменен жарылма,
Орыспенен соғысып,
Басына мұнша көтерген
Жұртыңа жаулық сағынба, —*

деп, кейде нәтижесі баянсыз, күштіге көз алартпауын жақтайды. Бейбіт күнге үндейді [2].

Абылай жөнінде бір жылдары М.Әуезов роман жазбақшы болды. Ойлана-ойлана келе ол ұйғарымнан бас тартты. Өйткені елдің саяси ахуалы өте күрделі-тін. Бай-манаптар, әкім-қаралар туралы анда-санда жылы қабақ білдіру аса қауіпті болатын. Ол кездері кішкене халықтар мен ұлыстардың тарихы жоқ, демек елді бастайтын белсенді адамдары да болған емес. Олардың бүгінгі мен ертеңі тек большевиктер бастаған орыс халқымен бірге, осының соңынан ерген жағдайда ғана байыпты болашағы болуы сөзсіз дегенге саятын үгіт-насихат жүріп жатты. Осыған «сенсең де сенесің, сенбесең де сенесің» деген қағида басым болды. Ендеше Абылай хан туралы басымды пікір айту қатермен тең. Осындай жағдайда М.Әуезов Абылайды қоя тұрып, Абай жөнінде көлемді шығарма жазуға бекінеді. Ол туралы көңілі ояу, қолынан іс келетіндер болса арнайы кітап жазу ешқайда қашпас деп түйеді.

Отызыншы жылдары Абайдың басы әлі де дауда еді. Біреулер оны халықтың жыршысы, халықтың қамқоршысы десе, біреулер феодал табының ақыны деді. Енді бірқатар саясатшылар жаңадан туып келе жатқан буржуазия тобының өкілі ретінде таныды. М.Әуезов шын мәнінде оның кімнің сойылын ұстап, таяғын соққанын дәлелдеуге күш салды. Сонымен бірге ол ағартушы-демократ туралы, оның қоғамдағы атқарған қызметі туралы пікір айтумен бірге, әлгіндей аз ғана халықтардың мәдениеті де, әдебиеті де жоқ деген сыңаржақ философиялық пікірге қарсылық білдіру еді. Абайдың кітапта ісі де, сөзі де оң болып шығуы тиіс. Бұл және қатал қадағаланды. Егер оның ісінде, атқарған қызметінде, айтқан пікірінде осы қалай дегенге бастайтын екі ұдай жағдай болса, шығарма шықпаған деп танылады. Өйткені, Абай — үстем таптың өкілі. Ендеше, автордың өзі оған көз көре жел беріп отыр деген сөз.

Абайдың өз қолымен жазған-сызғандары жоқтың қасы. Себебі, революция жылдары жыртылып қалды, қолды болды, тозғындады, отқа өртелді. Сондықтан, М.Әуезовтің өзі айтқандай, ел аузындағы аңыз-әңгімелерге иек артты. Ол туралы айтылған естеліктер өзара салыстырылды, кейбіреуі күмәнді, жай дақпырттың маңында деп танылды. Сондықтан А.Марченко жобалағанындай, оның ауыз әдебиетінің материалдарына сүйеніп жазылған роман деуі, бір жағынан, ақылға сыйымды [3].

«Абай жолы» бүгінде халқымыздың ұлттық мақтанышы, қай жағынан да аса көрнекті шығарма. Ол жөнінде бірдене деу артық...

«Сабалақ» Көкбай ақын қазақтың атақты ханы Абылайдың өмірінің бір үзегін баяндайды. Бастапқыда Уәлиханнның: «Мені хан қоймадыңдар», — деп өкпелеп, Сарыарқадан Орта Азия жаққа, нағашысы Балаханға ауып барғаны суреттеледі. Кешікпей 1723 жылғы сергелдең басталады. Әркім әр жаққа ауып, әр сайды паналап, қайың сауып кетеді. Осындай алмағайып кезде бір күні Төле бидің ауылына бір бала келеді. Үсті-басы жыртық-жыртық, кір-кір. Жөн сұрағандарға жай қарапайым біреумін деп жалтарады. Бұқар жыраудың ол туралы:

*Ай, Абылай, Абылай,
Сені мен көргенде
Тұрымтайдай ұл едің,
Түркістанда жүр едің.
Әбілмәмбет патшаға
Қызметкер болып тұр едің.
Қалтақтап жұрт күнелтіп
Үйсін Төле билердің
Түйесін баққан құл едің, —*

деуі тегін емес.

«Сабалақ — Абылай» туралы сүйекті шығарма жазу ісін Абай өзінің сүйікті шәкірті Көкбайға тапсырады. Ол жөнінде ақын аға алдымен сын-ескертпесін айтып, тезірек қағаз бетіне түсуін дұрыс көрді. Ол жайында Көкбай былай дейді:

«Бір жылы менің өзіме Абылай хан мен Кенесарының қазаққа істеген еңбектерін ұзақ әңгіме қылып айтып беріп, осыны өлең қыл деді. «Абылай да, Кенесары да қазақтың мақтан қылатын ерлері. Бұлардың еңбегі де айта қалғандай, ұмытпастық еңбек. Сондықтан, бастарынан кешкен дәуренді жақсы сөзбен жыр қылып ел ортасына жаю жақсы өлеңшінің міндеті. Сен үйіңе барып орнығып отырып, осыны өлең қылып кел» деді.

Сонан кейін үйге келіп отырысымен өлең қылуға кірісіп, күндіз-түні тыным алмай, бес-алты күнде бітіріп, Абайға қарай қайта жүрдім. Абай бұл уақытта үлкен ауылынан бауырдағы ауылына, токалыныкіне барып, сонда жатыр екен. Кіші ауылы «Аралтөбе» деген жерде, үлкен ауылынан 35 шақырым жерде, біздің ауылдан 70 шақырымдай жерде еді.

Осы жолға қасымдағы атшыммен қысты күнгі аязда салт атпен келе жатып жазған өлеңімді ойлап көрсем, жатқа айтуға бір де бірі есімде қалмапты. Абайдың барысымен «айт» дейтіні мәлім. Сондықтан, жол жүріп келе жатып, өз өлеңімді өзім жаттауға кірістім. Күн суық, қағазды екі жеңіммен ұстап атымның басын жолдасыма жетектетіп қойып, жол бойы жаттадым.

Сонымен кеш болып, ел орынға отыратын кезде кіші ауылға жетіп, Абай отырған үйге сәлем беріп кіріп келдім. Үйде кісі көп екен. Алдарына кешкі шайды жаңа алған екен. Кірген жерде сәлемімді алмастан «Абылай» келді ме?» деді.

Тегінде сол жиырма бес жыл жолдас болған уақытымда анда-санда қасынан кетіп, қайта келгенімде: сәлем алып, мал-жаның аман ба? — деп амандасып көрген емес. Ылғи жаңа ғана көрісіп шыққан кісідей іліп ала әңгімеге кірісетін, бұл жолы да соны істеді.

Мен сұрағанына «келді» деп едім, «олай болса айт» деді.

Сонан соң мен барлық киімімді шешінбестен, отыра қалып айта бастадым. Өлеңді алғашқы айта бастағанымда тымағымның бауын шешкен жоқ едім. Тегінде «шешінейін, жайланайын» деген сөз Абайдың нашасын кетіріп, ықыласын қайтарып тастайды. Сондықтан өлеңді айта отырып, тымағымды шешіп бір алып қойып, тағы бір әредікте белдігімді тастап, онан өлеңнің желісін үзбей отырып, сыртқы киімімді тастап, жүгімнен бірте-бірте барып қана босандым.

Абайдың өмір бойғы әдеті осындай еді. Біреу өзіне келсе, келген жерден жұмысың не деп сұрайды да, сол арада шаруасын бітіріп, сонан кейін өзінің әңгімесіне кетеді. Алғаш сұраған жерде шапшаң айтып жіберген кісі болса ырза болып қалады. Басында айтпай артынан «пәленім бар еді» дегенге ашуланып қалатын. Кейде бағана неге айтпадың деп ұрысып тындамай да қоятын.

Сол әдеті мәлім болғандықтан, өлеңді әнге салып айтсам да шаршаған-талғанымды білдірмей, желісін үзбей айтып отырдым. Қағазыма да қарағаным жоқ, ылғи жатқа айттым.

Алдарына келген шай ішілмей қалды. Алғашқы самаурын суып кетіп, оны алып барып, екінші рет қойып тағы әкелді. О да суып қалды. Абай да, басқа ешкім де ішкен жоқ. Сонымен үшінші самаурын келгенде Абылай менен Кенесарының жорығын аяқтатып болып, енді Наурызбайға қарай көшіп едім. Бұған келгенде «Енеңді ұрайын жаман ұры, ханның бағын да осы алып еді. Енді шайыңды іш» деп Наурызбайдың жайын бұл арада тындағысы келмеді» [4; 138].

«Сабалақта» айтылмыш баланың портреті былайша сипатталады:

*Ұлы жүз Үйсін Төле биге келді,
Сағынып ата-баба туған елді.
Бір бала үсті-басы далба-дұлба,
Төлеге кіріп келіп сәлем берді.
Бір бала үсті-басы далба-дұлба
Демалар бір күрсініп анда-санда.
Жылтыр көз, тікірейген сұрғылт сары,
Жаратқан артықша ғып хақ тағала.
Қой жүні жыртық күні, сеңсең тымақ,
Көзіне шәші түсіп кеткен дым-ақ.
Отырысы сұңқардың балапаны,
Көңіліне Төле бидің кетеді ұнап.
Баланы мал бағуға салады.*

Бірде би түйелерінің жай-күйін барлап қайту мақсатымен олардың қосына келсе, сыртта қол аяғы жан-жаққа жайылып қаннан қаперсіз ұйықтап жатқан Сабалаққа көзі түседі. Бұдан би өзі ой түйіп, тегін бала еместігін, түбінде төрт тарапқа билігін жүргізетін әкім болармысың деп жобалайды.

Сабалақтың жолын ашқан қарт Бөгенбайдың Төле биге келуі. Осы жолы аруақты батыр қалмаққа барар жолда қасына ерткен Сабалақтың алғырлығына, батырлығына разы болып, оған батасын береді. Батамен қоса кәрі тарлан ерлер мінуге лайық Нарқызыл деген жүйрік атын сыйлайды. Сол жолы Бөгенбай батыр Төле бимен қалмақтармен соғысу жөнінде пікірлескелі келген екен.

Жоңғарлықтармен ұрыс бір жылдан кейін басталады. Қасқа атқа мінген қалмақ батыры Шаршпен Сабалақ жекпе-жекке жазым етеді. Екі ұдай айқас «Абылайлаған» жас батырдың арасындағы аласапыран кәдімгі жұртқа мәлім ертедегі батырлар жырындағыдай әсер қалдырады. Осы жолы қазақтар үстем шығып, жеңіс тойын тойлайды. Жиында Сабалақты алдарына алдырып ерлігіне тәнті болған билердің оның шынында кім екенін қайта-қайта сұрағанда бұл: «Абылай атам, мен оның не-

мересімін», — деп жауап береді. Ризашылық сезіммен Әбілмәмбет Сабалақты өз орнына хан деп жариялайды. Оның батырлары тізбектеледі:

*Қалданменен ұрысып,
Жеті күндей сүрісіп,
Сондағы жолдас адамдар:
Қара Керей Қабанбай,
Қанжығалы Бөгенбай,
Шақшақұлы Жәнібек,
Сіргелі қара Тілеуке,
Қарақалпақ Құлғашбек,
Тігеден шыққан Естербек,
Шапырашты Наурызбай,
Құдаменді Жібекбай қасында,
Бақ, дәулеті басында
Секербай мен Шүйбекбай,
Таңсық қожас, Мамыт бар,
Қасқарауұлы Молдабай,
Қатардан жақсы қалдырмай,
Айнақұл Бәти ішінде,
Өңкей батыр жиылып
Абылай салды жарлықты.
Қолдан ханды қашырып,
Жеп салған жерін бұздырып,
Ұрысты қатты қыздырып, —*

делінеді жырда.

Арнайы Төле бидің айтуымен Абылай Жәнібек Шақшақ ұлымен жолығысады. Одан айрықша ақыл-кеңес алады. Сондағы батырдың айтқаны: — Өткен іске өкінбе, Өкініштен іс бітпейді. Екіншіден — еріншек болма. Жұртыңның алдына түс. Үшіншіден — халқыңа істеген ісіңе адал бол.

Міне, поэманың бірінші бөлімінде баяндайтын әр жайдың ұзын-ұрғасы осы. Одан әрі Сабалақ — Абылайдың 1781 жылы қайтыс болғаны, Бұқар жыраудың онымен қоштасқалы келгені әңгімеленеді.

*Қайырусыз жылқы бақтырған, ханым-ай,
Қайғысыз ұйқы ұйықтатқан, ханым-ай,
Үш жүздің баласынан үшті айтсам,
Қаларда мекен жаның-ай! —*

дейді кәрі абыз көз жасын төгіп.

Абылай ханның дәуірі келте қайырылады. Оның елдің тәуелсіздігін сақтау жолында сан алуан істері жоқ. Поэмада Есенгелді, Саржанның тарихы, одан соң Сағындық, Рүстем, Беглербек, Ғұбай-долла, Балақан, тағы басқалардың өмірінен қысқаша мәлімет беріледі. Олардың хам-қаракеті кейбір жағымды жағынан мадақталса, кейбір сұмдықтары датталады. Демек, шығармада толымды жасалған Абылайдан басқа образ жоқтың қасы. Оның алғашқы нұсқасы сақталмай, әркімнің жаттап алған, көшіріп алған қалпында қолымызға тиіп отыр. Мүмкін, поэма әуелгі күйінде жеткенінде көп сөзділіктен тыс, осы қалай делінетін қосымшалардан арылып жетерме еді, қайтер еді.

Байқастай қарасақ, әдебиетімізде Абылайға қатысты талай шығармалар бар екен. Бірақ солардың бәрінде де ол — эпизодтық кейіпкер. Соның бірен-саранында болмаса, мәселен, М.Жұмабаевтың «Батыр Баян» поэмасында, С.Мұхамеджановтың «Жұмбақ қыз» операсын былай қойғанда, ол жауыз, барымташы, қарақшы деңгейінде ғана. «Сабалақта»-да оның туған халқының сол кезеңде хал-жағдайы, бара жолы, болашағы хақында кеңінен көсіле сипаттатайтын дүние емес. Жақында жарық көрген З.Тайшыбайдың редакциясымен шыққан «Абылай хан» атты документтер мен фактілер жинағында талай-талай жағдаяттың беті ашылған. «Сабалақ» жазылған кезде Көкбай сынды таланттың солардың бірқатарынан хабардар болса керек. Оның үстіне Абай да халықтық батыр жөнінде мол мәлімет бергенге ұқсайды. Бірақ поэманың қолдағы бар күйіне, олар жолда түсіп қалғаны немесе автордың жөнді қарастырмағаны көңілге кірбің ұялатады. «Кеңесарының жорығын аяқтап болып, енді Наурызбайға қарай көшкен едім. Бұған келгенде ақын аға: «Енеңді ұрайын жаман ұры, ханның бағында осы алып

еді», — деп тыңдамай қойғаны деген жолдарға келгенде қаңтарылып қалғандаймыз. Біздіңше, поэма алғашқы жазылған күйінде сақталса, Абылайдың қоғамдық қызметі тиісті деңгейде біздің дәуірімізге жетер еді деген ой иектейді.

«Сабалақ» дастаны жайында Мұхтар Әуезовтің пікірін келтірейік. «Көкбай ұзақ шығарма жазды. Әңгімелі поэмасының айқын жіктелетін екі бөлімі бар. Мезгілі мазмұны, кейіпкерлерінің қалыптану айырмасына қарай бұл ұзақ шығарманы айқын екі дәуірдің адамдары турасында, екі ұдай бағытта жазылған шығарма деп жіктей аламыз. Сонда поэманың алғашқы бөлімін — Абылайға арналған «Сабалақ» поэмасы деп атауға болады. Екінші бөлімі Абылайдың бір топ нәсілдеріне арналады.»

«Көкбай бұл шығармасында халық аузында жүрген тарихтық деректер мен естеліктерді, лақап әңгімелерді, әр көлемді фольклор материалдарын көп жиып, пайдаланған.

Сонымен қатар Абай арқылы кітап жүзінен алынған, баспаға шыққан мақала зерттеулердің дәлді деректері де бар екені байқалады. Мысалы, Көкбай жырында Абылайдың жетпіс жаста, 1781 жылы өлгендігі айтылады. Орта Азия хандарының тарихынан Қоқанның Ғұмар ханы, оның нәсілі — Бала ханның жайы, Ташкеннің Беглер бегі, қазақ хандары мен Қоқан хандығы және Бұхар әмірінің арасында болған қатынастар, тарихқа жақын шындықпенен аталған болады. Қазақтың Үйсін сияқты руларынан Қоқан хандығына қарап тұрған хәлдері дұрыс аталады. Абылайдан бергі замандардағы тарихтық адамдардың өмірбаянына, іс-әрекеттеріне, тарихтық жағынан қанықты болған білгірлік байқалды» [4; 48].

Мұхтар Әуезов аюдай ақырған ақыр заман талабынан жасқанып, кейбір кейіпкерлерінің жөн-жобасын иіп-бүгуге дейін барды. Соның салдары: Құнанбай, Базаралы, Ділде, Әйгерім, Ербол, тағы басқа образдарына тиді. Абайдың жақын шәкірті екі жүзді біреудің сорабына айналып кетті. Бұл ретте көп зардап шеккенің бірі — алдымен Көкбай. 1940 жылғы «Абай» трагедиясында ол ұнамды істерімен көзге түсетін. Енді романда ол ұнамсыздар тобында болып шыққан. Оның бар күнәсі — молдалығы. «Байларды, молданы қойдай қу қамшымен» деген сөз ұранға айналған заманда оның басқаша орайда көрінуіне жөн жоқ еді. Тіпті бұл өңдеуден Абай да құр емес-ті. Қазаққа қалфе керек пе, жоқ па деген мәселе төңірегінде Семейде пікірталасы болып, ол жиналған халық алдында былай дейтіні бар:

«Бұл топтар сөйлеп болған соң, жиын біраз тынып қалған кезде Абай сөйледі. Абайдың сөзі салғаннан мүфтиге қазақ халқы қараудың қажеті жоқ» деген тура, жара сөйлеген кеңестен басталып еді.

— Ең әуелі ісләм дінінің қауымы болмақ дейді. Дін қарындас деп, Мысырдың арабынан, Үндістанның мұсылманынан, Стамбулдың халифе сұлтанынан, Шайхүлісләмнан Россияда, Сибирьде жатқан қазаққа қарындас тауып бермек. Туысқан таппақ болысады. Ең алдымен осының өзі жалған. Әр халықтың қалың қауымын алсақ, күнделік тірлігінде сыбайлас көршісімен келісіп күн кешеді. Бізді Халифенің мұсылманымен жақындатам деушілер ең алдымен қасымыздағы көршіміз орыс халқынан алыстатам дейтін болады. Айтпаса да ол айдан анық. Ал сол орыспен қайтіп сен алыс боласың, қазақ халқы? Жеке адам да тұтас қауым халықта жанды тіршілік етеді. Тірлік дегеніміз: мынау ішкен су, жеген тағам, киген киім, өмір сүрген үй ортаң. Өзгені қойып, Семейдің қазағы, сені айтайын; мынау Ертіс, сенің өзенің емес, орыс халқының өзені. Ендеше, ең әуелі Семей халқы, қазағы, сенің ішіп отырған суың орыс халқының суы. Екінші, жеп отырған наның, өзің егін екпейтін, еңбек саумайтын елсің, орыс мұжығының өсіріп беріп тиірменіне тартып әкеп беріп отырған ұны. Одан қала берсе, киген киімнің, кірген үйің, барша бұйымың мен жиының — бәрі-бәрі орыс халқының қаласынан, өнерінен келіп отырған дүниең!.. Сен осыдан алыстамақсың ба!? Алыстасаң тырдай жалаңаш кетіп бар да қарындас таба ғой! Екінші, біз қараңғыда жатқан қалың тұман басқан, надандық тұманы басқан, соры басынан асқан қараңғы елміз бізге ең алдымен не керек? Білім жарығы керек. Өзіміз надан өтсек, ендігі нәсілімізді болса да тез оқытып, дүние танытып, көзін ашуымыз керек, асығуымыз керек бұл жолда! Сол жөнде де бар жарығын ала білсең аямай беретін досымыз — орыстың өнері, орыстың үлгілі қауымы» [5].

Көп адам қатынасқан бір арқалы жиын үстінде бір орыс адамы осы романдағы әлгі келтірілген эпизодты сол күйінде алға тартқаны бар. Оған сол жолы қайтаратын жауаптың ретін таппай тарасқанымыз есімізде... Егер бүгінгідей дүниенің бәрі рет-ретіне келіп, егемендік алған шағымыз болса, сөйлеуші тиісті тойтарыс алар еді. Олай сөйлеместе еді...

«Абай жолынан» тағы бір ұзақтау үзінді келтірейік:

«Көкбай бірталай уақыт жырлағанда, Абылайды мадақтап сөйлеген. Енді самауыр қайта кіргенде, Абылайдың нәсілдеріне ауысып соларды қошаметтей бастап еді. Дәл осы уақытша Базаралы Көкбайды санынан қақты да, «тоқташы» дегендей белгі етті. Көкбай Абайға қарап еді, көптен салқын қабақпен тыңдап отырған Абай да, тоқтағанын мақұл көргендей екен.

Көкбай еріксіз шұғыл тыйылып қалды. Енді Базаралы іле сөйлей жөнелді.

— Бұрын сөйледі деп айып етпендер, жігіттер, осында менен басқаңның бәрің, бастығың Абай боп, өңшең ақын екенсің. Ендеше Қожанасыр айтқандай: «Осынша тауыққа бір қораз керек емес пе!» Көп айтушыға бір тындаушы болсам, ойымды айтайын, — деп Көкбайға салқын қарап қалды.

Абай Базаралының бұл мінезін де құп көріп, айтуын өтінді.

— Айтсам, Көкбай, «алдияр» дедің, «асыл ханым» дедің, «әруағыңнан айналайын» деп те жалбарынып жатырсың. Аяғы, Абылайдан өтіп, нәсіліне де тауап қылар тәрізің бар. Шынымды айтайын, жақпайды маған, Көкбай, мұның. Осы хан сұлтанды көкसेп маңырап, талай надан ақын, баяғының өзінде тоздырып болмады ма, Абай?! Біз Абай сөзін естігелі осыны ұмытсақ, мақұл емес пе еді? Көкейіме қонбайды, өйткені көңіліме жақпайды. Ал адалын өздерің айт! — деп Базаралы Абайға қарады.

Жұрт мына сын шыға бастағалы шайды ішпей, сілейе тындап қалған екен. Абай Базаралыны қостап, ойлана отырып, бас изеді де:

— Осы сөз, анық әзіл сөз ғой. Айтып қойғанымыз болсын, айтпағанымыз болсын, бәрімізге де жетерлік сын екен, — деп ойлана отырды да, Көкбайға салқын қарап: — Ал Наурызбайлар көпті сырлатқан. Сол қатты, қатал сойқандары үшін өз бастарына әділ жаза тапқан. Көпке қаза шақырғаны үшін тапқан қатты бүлік содырлар еді. Олар үшін, әсіресе, өктемесең болатын еді ғой! Қазақ орысты қырды деп, тағы бір тыңнан Әзіретәлі таппақ бопсың, оны қазақтың қалын елінің қамқоры етпексің. Жалған! Бәрі де жалған! Алдамыш бояулар! Қазақтың қамқоры емес, қайта сол қазақты, халықты сатқан аз ғана топ, азғын топ — хан-сұлтанның қамқоры болатын. Бұл күнде, бүгінгі нәсілде қазақты орысқа өшіктіруші, қазақ халқына достық етпейді. Неғұрлым сол орыстың шын қасиетін танып, тың өнерін тез үйренуге жетпей, қазақтың көзі ашылмайды. Бұдан өзге өрісте, бұдан өзге шындық та жоқ. Мынау өлең жалған да теріс. Менің өмір бойғы тұтынған жолым анық қарсы, қияс жолдағы өлең екен. Осылай айтпасқа әддім жоқ, — деп Абай ызалы, қатқыл үнмен, Көкбайға аса наразы болып сөгіп аяқтады.

.... Жастардың бәрі тегіс аңғарып отыр. Әзір Абай мақұлдаған бірде-бір өлең болмай шықты. Көкбай үнсіз жиын арасынан түрегеліп, «басым ауырып тұрғаны» деді де шығып кетті. Есіктен шығардағы күжірейген жуан жотасына қарап отырып, Абай оның өкпелеп бара жатқанын аңғарды. Соған орай өзі де ішінен қатуланып қалды» [6].

Міне, Абайдың, «сыншы» Базаралының поэма туралы кесімді пікірлерінің қорытындысы осындай. «Абай жолы» тарихи роман дегенімізбен, оған оқырмандар жүгінетіндей ілгешектер табылары сөзсіз. Абайдың «Абылай мен Кенесарының істерін мақтан қылатын ерліктерін дастан етіп жаз» деген реңште Көкбайға тапсырма бергенін жаңа ғана айттық. Поэманы автор көзбе-көз отырып, Абайға оқып береді. Тындаған тұста алғаш оған ақын аға ешбір ескертпе жасамаған секілді. Енді романда әлгі сипатты жұрттың көзінше, іске алғысыз еткенін түсінбедік. Оқырмандар «Сабалак» туралы күні кешеге дейін бейхабар болатын. Олай емес, былай дейтін пікірлер айтылмағаны тағы рас. Шығарманы қалайда мінеу осындай, Базаралы айтқан сынға қарсы ақынның Көкбайды ақтап дәйектеме беруін күткен едік. Олай болмады. Екі ортада жазықсыз, дастан жазғаны үшін жаза тартқан Көкбай болды да шықты.

Қысқаша, «Сабалак» туралы айтарымыз әзірге осы.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Абылай хан. Өмір жолы. — М.: Фолиант, 2005. — 477 б.
- 2 Бес ғасыр жырлайды. — Алматы: Жазушы, 1984. — 256 б.
- 3 Марченко А. Возможности «свободного романа» // Вопросы литературы. — 1971. — № 9. — С. 48.
- 4 Абайдың ақын шәкірттері. — Алматы: Дәуір, 1994. — 335-б.
- 5 Абай жолы. — 6-к. — Алматы: Жазушы, 1980. — 371-б.
- 6 Абай жолы. — 5-к. — Алматы: Жазушы, 1980. — 402-б.

З.Жумагали, Г.Жумагалиева

Поэма о народном сыне

В статье рассматриваются экспрессивно-эстетические направления поэтической школы Абая, все наиболее важные шаги в творчестве поэта проанализированы К.Жанатайұлы. Ученый подробно рассматривает взаимосвязь в творчестве поэта темы истории нации и роли личности в истории в произведении «Сабалак». В поэме показаны роль исторической личности Абылай-хана в становлении национального самосознания, политические и идеологические основы творческой лаборатории казахского акына.

In the article expressive and esthetic directions of the poetic school of Abaj are considered, all most important steps to creativity of the poet are analysed from the point of view of history of Kazakh the people, presented in works of known scientist Kokbaj Zhanatajuly. Kokbaj Zhanatajuly in detail considers interrelation in creativity of the poet of a theme of history of the nation and a role of the person in the history in the epos «Sabalak» in which the role of the historic figure of the Abylaj-khan in formation of national consciousness, political and ideological bases of creative laboratory of Kazakh akyn is shown.

ӘОЖ 821.512.122

Р.С.Каренов

*Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті***Арқаның ардақты ақынының қазақ поэзиясына қосқан үлесі****Мақсұт Байсейітовтың 85 жылдығына орай**

Мақсұт Байсейітовтың сан қырлы этикалық дарынына көңіл аударылған. Оның шығармаларында Орталық Қазақстанның шахтерлері мен металлургтерінің еңбектегі ерліктері нақты жырланған. Поэзияның халықтың рухани өміріндегі рөлі мен маңызына ақынның көзқарасы ашылып көрсетілген. Оның табиғатқа, жыл мезгілдеріне, Сарыарқаның әсем көріністеріне арналған өлеңдері зерттелген. Ақынның махаббат лирикасы жайлы айтылған. Талантты сөз шеберінің философиялық ойлары жалпыланған.

Кілтті сөздер: Қарағанды қаласы, Теміртау, Қазақстан Магниткасы, Қарағанды кеншілері, Теміртау металлургтері, Мақсұт өлеңдері, қазақ поэзиясы, жұмысшы тақырыбы, Теміртау шежіресі, қазақ даласы, туған ел, туған жер.

Кіріспе

Поэзиядан өзге дүниелердің бәрін екінші кезекке ысырған Мақсұт Байсейітов өлеңді жалғыз ғана жансерігіне балады. Сонымен ғана жүздесті. Сонымен ғана келешегіне із кесті. Бойына дамыл таптырмаған да, ойына қанат қақтырған да сол еді!

Ақиық ақын өлеңге тақырып табудан ешбір таршылық көрмеген. Қай тақырыптың қолтығынан алса да жолы ашылып, сапары жалғасып кете барған.

Мақсұт шығармаларында жұмысшы тақырыбының лайықты орнын табуы

М.Байсейітовтың сүйіп жырлаған тақырыбының бірі — өзінің туып-өскен ортасы — Қарағанды қаласы, Теміртау, Қазақстан Магниткасы, Қарағанды кеншілері мен Теміртау металлургтерінің ерлік еңбегі мен сәнді тұрмысы Мақсұт өлеңдерінен өзінің әдемі өрнектерін тапқан. Әсіресе оның Қазақстан Магниткасы туралы жырлары қазақ поэзиясына қосылған елеулі үлес болып табылады. Мақсұт шығармаларында жұмысшы тақырыбы өзінің лайықты орнын тапқан.

Мақсұт — дәуірдің өзі тудырған ақын. Оның барлық жырлары көмірлі қаланың бой көтеруі, жайнап-жасаруымен тығыз байланысты болды. Ол осы қалада өмірге келді. Осы қалада тұңғыш